

Василь ТКАЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
Посол Миру

ПРЕКАРІАТ: ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РАДИКАЛІЗМУ

Анотація. У статті йдеться про причини появи прекаріату як феномену соціально-політичного радикалізму. Комерціалізація суспільних інститутів і механізмів глобального капіталістичного ринку, перекидання низки виробничих циклів у країни з дешевою робочою силою призвело до того, що споживання в індустріально розвинутих країнах Північної Америки і Європи перевищило прибутки. Це зловживання спричинило порушення принципу ринкової рівноваги: полюс економічного життя змістився з виробничої сфери у бік фінансового сектору, а банкіри і брокери взялися утверджувати свою владу. Соціальна нерівність серед населення світу стрімко зростає, а значна частина людей опинилася у борговій ямі. Усе це позначилося на формуванні соціальної структури постіндустріального суспільства. Проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче потребуватиме належного розв'язання.

Ключові слова: прекаріат, соціальна нерівність, комерціалізація, виробнича сфера, фінансовий сектор, капіталістичний ринок.

Довгоочікувана незалежність України відбулася в час глобальних політичних зрушень та наступних турбулентних суспільних процесів. Нинішнє соціальне напруження пройняло різні суспільні системи й формації, зокрема й демократичні. Глобальне політичне пробудження, на яке Збігнев Бжезінський звертав особливу увагу у серії своїх виступів 2010–2011 років. (Монреаль, Ярославль, Нормандія), стало в наші дні повсякденням. Приклад того – визнання президентом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаусом Швабом в Давосі 2016 року невтішної перспективи: що й надалі «буде щораз більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і ненасилля» [1].

Лави ультраправих та лівацьких партій зростають, а їх вплив не лише у європейському політикумі, а й у світі загалом щодень стає помітнішим. Закономірно виникає запитання: а яким саме є соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхотинців радикалізму? І тут не обійтися політичними загальниками про глобальну кризову ситуацію важкопрогнозовані кроки в політичному мейнстрімі та суб'єктивні помилки тих чи тих лідерів провідних світових держав, що контролюють «порядок денний». Тож доведеться враховувати об'єктивні закономірності суспільного розвитку, про які ще донедавна ми намагалися не згадувати, сповідуючи віру, що «все в наших руках». Нині ж доводиться враховувати й цикли технологічних змін, й синусоїду економічних криз. І зважати на те, що все це відбувається на наших очах. Отже, настав час дати відповідь на сакраментальні питання: як, завдяки чому і ким стелиться доріжка радикалізації світового політичного пробудження?

Основою головної доповіді на Всесвітньому економічному форумі в Давосі 2016 року слугувала стаття про «Четверту промислову революцію» відомого швейцарського економіста Клауса Мартіна Шваба (засновник і незмінний президент ВЕФ). Статтю було опубліковано в журналі *Foreign Affairs*, який не потребує презентації – у світі немає більш авторитетного видання політичного й економічного істеблшменту США. Та й доповідь К. Шваба вважається своєрідним «Капіталістичним маніфестом» початку ХХІ ст. Утім виникають і деякі сумніви: у доповіді нас попереджають про небезпеку соціальних вибухів, що породжуються Четвертою промисловою революцією чи відверто програмують людство на фатальне поглиблення соціальної нерівності.

Втім, на наш погляд, проблему Четвертої промислової революції (а ще вживають термін – «Індустрія 4.0») не варто аж надто драматизувати. Все має бути піддано виваженому критичному аналізу. Те, що людство стоїть на порозі нової технологічної революції, не новина. Це відповідає нашим очікуванням. У сучасній науковій літературі є усталене розуміння «Циклів Кондратьєва» в світовій економіці доби індустріалізації, кожен з яких триває від 40 до 60 років. Серед аналітиків є консенсус щодо послідовного чергування підвищувальних і понижувальних фаз кондратьєвських хвиль (тривалість кожної 20–30 років). Під час підвищувальної фази швидке зростання темпів економічного розвитку неминуче зумовлює необхідність принципових змін у суспільстві. Щоправда, зазвичай зміни в економіці не завжди супроводжуються відповідними змінами суспільних відносин. Тоді суспільний розвиток переходить у понижувальну фазу. Та все ж рано чи пізно кризово-депресивні явища й труднощі все-таки змушують перебудовувати економічні та інші відносини.

За доби світової індустріалізації система кондратьєвських хвиль набула такого загального вигляду: 1-й цикл – текстильні фабрики, промислове використання кам'яного вугілля; 2-й цикл – вугледобування і чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун; 3-й цикл – важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, виробництво сталі й електричних двигунів; 4-й цикл – виробництво автомобілів та інших машин, хімічна промисловість, нафтопереробка і виробництво двигунів внутрішнього згорання, масове виробництво; 5-й цикл – розвиток електроніки, робототехніки, обчислювальної, лазерної і телекомунікаційної техніки; 6-й цикл – перехід до NBIC (nano, bio, info, cogno) технологій. Аналітики вважають, що тривалість 5-го циклу охоплює приблизно 1981–2020 роки. Нині світ поступово втягується у 6-й цикл, який, можливо, триватиме аж до 2060 року.

В індустріально розвинутих країнах зазначені зміни певним чином відбуваються постійно. Здійснюються вони нерівномірно, й найбільш інтенсивно виявляють себе перед початком підвищувальних хвиль великих циклів. Історичний досвід свідчить, що періоди підвищувальних хвиль великих циклів, як правило, значно багатші великими соціальними потрясіннями й доленосними подіями (революції, війни), ніж періоди понижувальних хвиль. Виграє та країна, яка стає локомотивом нової фази технологічної революції.

Україна, яка за роки незалежності була втягнута в процес деіндустріалізації (це окрема тема аналізу), поки що програє. Судячи з усього, наша економіка лише дотично торкнулася 5-го циклу. І це викликає неспокій у суспільній свідомості, оскільки на понижувальній хвилі 2008–2020 років в Україні мала б сформуватися група базових інновацій, покликаних забезпечити хоча б якийсь розвиток економіки на новій підвищувальній хвилі кондратьєвського циклу 2020–2045 років.

Історичний досвід свідчить, що, не зумівши самоорганізуватися у власній національній державі, українці зробили значний внесок в економіку, науку і культуру інших країн свого проживання. Пошлемося хоча б на досвід українців Канади. Що вже говорити про внесок українців у освіту й культуру Російської імперії. Або про масову міграцію української молоді на навчання й подальше проживання до нинішньої Польщі. Тож будемо відслідковувати процес входження Європейського Союзу у фазу Четвертої промислової революції, сподіваючись, що це стосуватиметься й нас. На думку К. Шваба, нині ще неможливо передбачити, як ця революція буде розгортатися. А втім, не доводиться сумніватися, що докорінні зміни зачеплять усі групи, верстви й прошарки людства, всі професії.

Як бачимо, основні тези доповіді К. Шваба в Давосі 2016 року вписуються в модель кондратьєвських циклів. Так, під час Першої промислової революції за допомогою води й пару було механізовано виробництво. Електрика Другої

промислової революції допомогла створити масове виробництво. В центрі Третньої революції перебувала електроніка й інформаційні технології. Четверта промислова революція формується в процесі злиття технологій і стирання граней між фізичними, цифровими й біологічними сферами. Її принципову відмінність професор К. Шваб вбачає у небувалому прискоренні процесів змін, їх фронтальній широті й системному характері наслідків [2].

Сам термін «Індустрія 4.0» запровадили до вжитку німці. Він уперше прозвучав на Ганноверській виставці у 2011 році. Зміст поняття «Індустрія 4.0» означає створення на базі окремих автоматичних роботизованих систем відповідних комплексних структур. Такі системи можуть взаємодіяти одна з одною в режимі реального часу і самоналаштовуватися. Вони матимуть віртуальні копії, що уможливить стимулювання технологічних процесів та контроль за ефективністю роботи на будь-якому підприємстві.

Водночас, за задумом, люди безпосередньо до виробничого циклу залученими не будуть: більшість рішень система зможе приймати самостійно, покладаючись на показники датчиків та іншої апаратури. Системи машин не лише вироблятимуть товари з меншою кількістю помилок, вони також зможуть за необхідності змінювати виробничі шаблони на ефективніші взірці. Першорядну роль на «розумних підприємствах» відіграватимуть автономні роботи.

Головною метою Четвертої промислової революції буде підвищення інтелектуального рівня промислових підприємств, що будуть кібернетичною системою. Вона поєднає механічні й електронні компоненти у єдиному виробничому процесі. Ідея схожа на звичайну роботу на комп'ютері, до якого підключено різноманітні пристрої, котрі ПК миттєво розпізнає, а система працює за принципом «підключай і виконуй». Наприклад, передбачається, що впродовж наступних двох років у Німеччині введуть в експлуатацію кілька таких «розумних» підприємств, а в наступному десятилітті буде створено мережу інноваційних підприємств в усьому світі. Це зробить вигідним випуск продукції навіть у країнах з високою заробітною платою. Бо нині, як відомо, світові гіганти винесли своє виробництво переважно за кордон. А в разі успіху Четвертої індустріальної революції насамперед постраждає Китай: якщо праця стане дешевою у власній країні, то великі компанії припинять своє виробництво у Піднебесній.

Так, «Індустрія 4.0» – могутній виклик міжнародному співтовариству. Цей виклик не менш небезпечний, ніж геополітична ситуація в світі або наявність гострих соціальних та природоохоронних проблем в тому чи тому регіоні. Четверта промислова революція глибоко змінить ланцюжок створення доданої вартості, призведе до зникнення цілих галузей, а на базі інтернету речей буде формуватися структура «розумних міст» з максимально ефективними енергетичними й екологічними системами [3].

Переддень промислової революції потребує до себе належного ставлення. Уряди деяких країн серйозно до цього готуються. Так, Німеччина щорічно інвестує в промислову інтернет-структуру 40 млрд євро. А загальна сума європейських інвестицій – 140 млрд євро щороку. Є розуміння, що «Індустрія 4.0» має чимало ризиків, до яких слід бути готовими. Оскільки «розумне» виробництво передбачає деякі спільні технологічні стандарти, є небезпека, що провідні технології буде сконцентровано в руках окремих впливових корпорацій, що дасть їм можливість диктувати свої умови на ринку. Вже нині великі пакети даних, необхідних для «Індустрії 4.0», комплектуються не національними компаніями, а чотирма фірмами із Кремнієвої долини (США). І це викликає занепокоєння інших країн.

Так, упровадження автоматичних ліній на підприємствах і розповсюдження «розумних» виробничих систем неминуче призведе до збільшення масового безробіття. Згідно з доповіддю, підготовленою експертами Всесвітнього економічного форуму, до 2020 року роботизовані комплекси й нові технології можуть залишити без роботи 5 млн людей (створені новітні 2 млн місць не зможуть покрити 7 млн ліквідованих робочих місць). Найбільші скорочення очікуються в середовищі офісних та адміністративних працівників – через чотири роки їх кількість зменшиться на 4,7 млн. Але все це – лише перші ластівки. Як зазначив у Давосі Генеральний секретар міжнародної федерації профспілок UNI Global Union Філіп Дженнінгс: «Давайте поглянемо на масштаби проблеми перед нами. У нас уже є 200 млн людей безробітних, половина робочої сили у світі живе лише на кілька доларів на день, і вони працюють в неофіційному секторі. Якщо до цього додати цифрову революцію, її вплив на робочі місця і всі наявні статистичні дані, то охоплює паніка» [4].

Ба більше, стверджують експерти, прихід «розумних» виробництв скоротить доходи від праці, а поглиблення соціальної нерівності загрожує зростанням катаклізмів унаслідок «глобального політичного пробудження» мас. Тут не виключена перспектива справжнього соціального потрясіння.

Складається гнітюче враження, що Захід, запроваджуючи «Індустрію 4.0», зосереджений переважно на проблемах ринку, фінансових потоках. Попри все, його лідери й експертне середовище особливо не переймаються, щоб запропонувати ефективну соціальну стратегію та викласти її в доступній ідеологічній доктрині. Впродовж останніх 50 років низка персон із найвидатніших мислителів західного світу попереджали, що у сфері міжнародних відносин роль і значення ідеології буде поступово зменшуватися. І про це писали Деніел Белл, Томас Фрідман, Френсіс Фукуяма та інші. Дійсність така, що навіть нинішні ліві не змогли запропонувати нічого, крім повернення до старої соціал-демократії. Тим самим вони створили небезпечну проблему: відсутність привабливої моделі ба-

чення завтрашнього дня несе загрозу еволюції будь-якого суспільства. Та й з боку правих сил назріла проблема серйозної інтелектуальної дискусії, оскільки нинішня форма глобалізованого капіталізму руйнує соціальну базу середнього класу, на якому тримається ліберальна демократія.

Отже, запит на ідеологію є, а зрозумілі конструктивні пропозиції відсутні. Ідеології не вигадують, їх визначають суспільні сили й умови життєдіяльності людей. А тому ідеї нездатні набути сили й популярності, якщо вони не звернені до нагальних потреб велетенської кількості звичайних людей.

Водночас розвиток подій засвідчує, що основні ідеологічні баталії неминуче мають відбутися десь на популістському полі. Не дивно, що й Ф. Фукуяма взяв на себе ініціативу актуалізувати проблему капіталістичного маніфесту. Ситуація змушувала, аби цей відомий адепт лібералізму почав із критики марксизму. На думку Ф. Фукуяма, головна помилка К. Маркса полягала в тому, що згідно з його концепцією клас буржуазії завжди буде залишатися нечисленною привілейованою меншістю в суспільстві. Натомість реальне життя ХХ ст. довело, що буржуазія і середній клас становлять переважну більшість високорозвинутих країн, що й підважило, врешті-решт, соціальну базу прихильників соціалізму. Привабливість марксизму потьмяніла. Лівий радикалізм залишився популярним хіба що в Латинській Америці з її контрастним соціальним розшаруванням. А тим часом описана Самюелем Хантінгтоном третя хвиля «глобальної демократизації», розпочавшись на Півдні Європи в 1970-х роках, досягла своєї кульмінації в 1989 році падінням комуністичних режимів у Східній Європі. Відтоді кількість виборних демократій у світі збільшилося з майже 45 у 1970 році до більш ніж 120 наприкінці 1990-х років.

Водночас Фукуяма слушно зазначає, що конкурентоздатної ідеологічної альтернативи наявній ліберально-демократичній моделі немає. Однак модель ліберальної демократії потребує переосмислення. Проблема в тому, що деякі тривожні економічні й соціальні тенденції можуть з часом поставити під загрозу стабільність сучасних держав вільного світу. Тут слід усвідомити, що марксистична утопія не здійснила свою комуністичну утопію саме тому, що зрілий капіталізм створив суспільство, основою якого став середній, а не робітничий клас. Саме тому варто акцентувати увагу на тому, що ж станеться, «якщо подальший розвиток технологій і глобалізація підірвуть середній клас і зроблять неможливим досягнення статусу середнього класу для більшості громадян розвинутої країни?» [5].

Ознаки того, що ця фаза вже розпочалася, очевидні. Із 1970-х років прибутки середнього класу США в стані стагнації. Сьогодні американці користуються дешевими мобільними телефонами, недорогим одягом і Facebook, але дедалі більше людей не можуть дозволити собі мати власний дім, страховку з охорони здоров'я чи забезпечити достатній розмір

пенсії. І це на фоні подальшого поглиблення нерівності: в 1974 році 1% найбагатших людей у США отримували дохід у 9% ВВП, а в 2007 році ця частка збільшилася до 23,5% ВВП. І головним «злом» частіше ставали технології «ери розумних машин», здатні замінити функції людини, зокрема й складні. Сьогодні слід сприймати як доконаний факт, що будь-який тренд у Кремнієвій долині означає ліквідацію низькокваліфікованих робочих місць в інших сферах економіки. І цього тренду навряд чи вдасться уникнути найближчим часом.

Тим часом соціальна мобільність, котра завжди була джерелом гордості для Сполучених Штатів, останнім часом уподібнюється мобільності хіба що в Чилі чи Аргентині. Нині уже половина молодого покоління у США не має шансів досягнути вищого статусу, ніж їхні батьки. Не дивно, що з початку тисячоліття рівень самогубств серед молоді Америки (до 34 років) зріс на 28%, тоді як очікувана тривалість життя скорочується. Іншим чинником, що негативно впливає на соціальний статус середнього класу в розвинутих країнах, є глобалізація. Сотні мільйонів працівників у країнах «третього світу» обходяться корпораціям дешевше, ніж у розвинутих країнах. За цих умов традиційний робітничий клас розвинутих країн змушений був вдаватися до аутсорсингу – субпідрядних робіт.

В цей час величезних соціальних зрушень, як вважає Ф. Фукуяма, ніхто на Заході не запропонував будь-якої нової програми задля об'єднання мас. На його думку, вона мала б складатися з двох компонентів – політичного та економічного: «У політичному сенсі нова ідеологія мала б підтвердити переваги демократичної політики над економікою, а також заново закріпити легітимність держави як рупора суспільних інтересів... Ця ідеологія мала б якось змінити держсектор, зробивши його незалежним від зовнішніх зацікавлених осіб, використовуючи при цьому нові підходи до надання послуг, що базуються на нових технологіях. Вона також мала б рішуче заявити про необхідність перерозподілу благ, а також представити реалістичний шлях – покласти край домінуванню груп інтересів у політиці» [6].

Читаєш ці положення і ловиш себе на думці, що йдеться знову про впровадження певних елементів соціалізму. Але мова має йти про корекцію капіталізму й про те, як держава повинна допомагати суспільству пристосуватися до змін. Глобалізацію слід контролювати насамперед політично, ринок не варто вважати самоціллю, а інвестиції слід розглядати не лише з позиції накопичення капіталу, а й як внесок у розвиток середнього класу. За баченням Ф. Фукуяма, досягти цього неможливо без серйозної та послідовної критики основ сучасної неокласичної економіки. Тому критика глобалізації має бути пов'язана з відстоюванням національних інтересів, слугувати інструментом суспільної мобілізації. Ба більше, цей ідеологічний продукт має стати синтезом ідей лівих і правих, бути відділеним від

програм маргіналізованих груп, які на сьогоднішній день представляють прогресивний рух. Фукуяма висловив сподівання, що технологічні прориви не лише підвищать продуктивність, а й забезпечать більшу кількість робочих місць. Однак гарантувати, що це буде саме так, він не береться. Серед багатьох чинників він слушно вказує на відсутність рівного доступу громадян до політичного ресурсу для захисту своїх інтересів. Тож альтернативна ідеологія має з'явитися ближчим часом.

Нині у світі з'явився новий претендент на роль могильника капіталізму – прекаріат. Вважається, що термін «прекаріат» запровадив до вжитку (апелюючи до античності) професор соціології Мюнхенського університету Ульріх Бек. Поняття походить від латинського «precarious» – «ризикований», «нестабільний», «ненадійний», «той, що погрожує». «Прекаріатом» у суспільних науках почали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким таку форму зайнятості нав'язано. Звідси ще один термін – «прекарітет», що означає юридичне оформлення неповноцінних і таких, що обмежують права найманого працівника, трудових відносин, які можуть бути припинені в будь-який час [7].

Поява цього терміну зовсім не примха – він відображає реальність постіндустріального суспільства. Матеріали Давоського форуму 2016 року свідчать, що посилення компоненти «кібер-фізичних систем» у виробництві, ймовірно, призведе до зменшення потреби в робочій силі. Суспільство зіткнеться з новою проблемою, коли швидке нарощування виробництва дешевих товарів роботизованими лініями навряд чи матиме належний збут: люди, залишившись без роботи, не зможуть ці товари купити.

Але це лише економічний аспект проблеми. Головне ж – можлива соціально-політична реакція людей, викинутих із процесу життєдіяльності, оскільки, мовляв, вони не становлять жодного інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі. Проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче потребуватиме належного розв'язання. Адже не секрет, що статки 1% найбагатших людей світу вже перевищили статки половини всього людства. З урахуванням ще вузького прошарку заможних людей, решті людства – а це 79% населення світу – належить лише 5,5% глобальних статків. Четверта промислова революція може значно поглибити цей розрив. Міграційна хвиля уже нагадала Європі про збурення мільйонів людей, приречених на голодну смерть у регіонах Азії та Африки. Зростає кількість нових безробітних у внутрішніх районах США і Європи. Поза сумнівом, що цей сегмент населення спроможний влаштувати справжній «бунт проти машин».

Як зазначає Нік Брайер, глава британського відділення Oxfam, серед неімовірно багатих 62 мільярдери – достатньо відомі люди, які отримали

свої статки завдяки стрімкому зростанню інтересу до технологічної сфери. Інші ж успадкували своє багатство. Джерела статків можуть бути різними, але будь-який вид багатства має бути оподатковано. Так, будь-який громадянин Великобританії знає, що він має платити податки, хоче він цього чи ні. Проте у найбагатших є можливість вибору – найняти армію спеціалістів з податкової політики і бухгалтерів-аудиторів, щоб ті сховали гроші в офшорах. І їм це вдається.

Отже, ситуація спонукає, аби в суспільстві з'явилася авангардна верства чи клас, яка би взяла на себе реформаторську роль. Якщо оцінювати прекаріат відповідно до марксистської традиції, то цей клас ще лише формується, і є поки що «класом у собі». Він перебуває на тій стадії розвитку, коли його представники ще не усвідомили спільність своїх інтересів. «Війна всіх проти всіх» всередині прекаріату, що провокується безліччю відмінностей, не дає поки що йому стати «класом для себе», тобто спільнотою, що активно відстоює свої групові інтереси перед іншими верствами. Але, як кажуть, процес пішов.

Щодо Заходу, то Гай Стендінг – відомий британський дослідник виокремлює в п'ять груп за ознакою трудової належності. 1. Еліта («мізер абсолютно багатих, які хизуються на сторінках Forbes і впливають на уряди в усьому світі, а також займаються благодійністю»). 2. Саларіат (вищий середній прошарок, що має стабільну повну зайнятість і сподівається поповнити лави еліти. До саларіату належать працівники великих корпорацій, державних установ, державної служби). 3. Професіонали (працівники, найняті за контрактом, можливо, і не в одній корпорації, можуть переходити з одного місця в інше, демонструючи «плинність» постмодерного суспільства, мають стабільне становище завдяки своїм унікальним знанням і вмінням). 4. Серцевина («старий» робітничий клас). 5. Прекаріат (соціально невлаштовані люди, що не мають повної гарантованої зайнятості).

Описуючи ситуацію, що склалася, професор Єнського університету (Німеччина) Клаус Дерре зауважує, що прекаріат ще не означає абсолютної злиденності, однак стан нестійкості, ненадійності й уразливості трудових відносин може поступово відкинути бургера, що звик до достатку, від певних матеріальних благ. Наприклад, у Німеччині (з її доктриною соціально відповідальної держави) надто складно провести межу між надійними і ненадійними трудовими відносинами. Однак відповідно до експертних оцінок кожен третій, що працює за наймом у Федеративній Республіці, перебуває нині в стані прекаріату. А парадоксальність ситуації полягає в тому, що, отримуючи соціальну допомогу, ці люди зазвичай не є у списках безробітних. Останнім часом навіть деякі великі підприємства перевели до категорії «нестійких», «неповноцінних» трудових відносин частину керівних працівників.

Висновок професора К. Дерре не надихає: «Традиційний ринок праці в Німеччині (та й в інших розвинутих країнах) давно вже перейшов у стадію руйнації. А глобалізація світової економіки прискорює процес його ерозії, ліків від якого немає. І мріяти про повернення до колишніх часів й відносин абсолютно нереально». Неповноцінні, обмежені трудові відносини, котрі можуть бути розірваними роботодавцями будь-коли, «сприяють зростанню специфічного соціального прошарку, який ніяк не може вибратися із стану прекаріату і вповні може стати живильним середовищем для соціального напруження в суспільстві» [8].

Прекаріату «втовкмачують», що він мусить відповідати вимогам ринку й постійно пристосовуватися. Як наслідок, щоб утриматися на плаву, люди виявляються водночас і «частково зайнятими», і «надто зайнятими» – вони змушені постійно додатково працювати. Відчуженість від своєї праці й психологічна розгубленість часто штовхають їх на бездумні вчинки. Вони постійно роздратовані, хоча їхній гнів до певного часу й пасивний, оскільки і живиться й мотивується страхом. Коренем зла в цій ситуації виступає відчуження, коли все те, що ти робиш, робиться не для себе, а для інших і за вказівкою інших. Водночас прекаріат повчають, що він повинен почуватися «щасливим» та бути вдячним лише за те, що має хоч якусь роботу.

Поки що дослідники, зокрема й Гай Стендінг, обмежені в можливостях оперувати точними цифрами – осмислення фантому прекаріату в науці лише почалося. Втім, «в наш час у багатьох країнах, у крайньому разі, чверть дорослого населення відносять до прекаріату. І справа навіть не в тому, що у цих людей нестабільна зайнятість чи що вони працюють на тимчасових посадах і з мінімальним захистом праці, хоча все це є досить поширеним явищем. Справа у статусі, який не дає ні можливості кар'єрного зростання, ні відчуття надійної професійної належності й майже не дає прав на отримання державної та виробничої допомоги і пільг, на які могли за правом розраховувати ті, хто відносив себе до промислового пролетаріату чи зарплаті».

Дослідники попереджають фінансово-промислові кола й політичну еліту своїх країн, що прекаріат зростає і потенційно небезпечним класом. Адже ті, хто не бачить перед собою безпечного й чіткого в статусному плані майбутнього, рано чи пізно відчують страх і відчай. Як наслідок, ці люди можуть вимістити свій гнів на винуватцях свого нещастя. Відторгнуті від основних каналів економічного достатку, не кажучи вже про наддостаток, вони стають нетерпимими, часто навіть один до одного. Ці протиріччя всередині прекаріату заважають йому усвідомити, що причиною багатьох негараздів є сама соціальна й економічна структура. Згідно з прогнозом Гая Стендінга, «багатьох залучають популістські політикани й неофашистські заклики, ми вже бачимо, як цей процес пішов по всій Європі, в США і в інших країнах» [9].

Нехтувати такими застереженнями було б у край не обачно. Тож зазначена ситуація зобов'язує поставитися критично до настанов неолібералізму, які намагаються приховати підводні проблеми і виклики сучасного глобалізованого ринку розмовами про гнучкість соціально-трудових відносин наших днів. Натомість, сучасна технічна й інформаційна реальність тягне за собою докорінну зміну провідних понять індустріальної соціології: «нормальний робочий день», «трудожці» й навіть таке поняття, як «підприємство». У сферу трудових відносин вторгається не лише гнучкість в організацію робочого часу й політику зайнятості, а з й розмаїття умінь працівників і їхньої здатності пристосовуватися до змін. В діяльності працівників змінюється співвідношення виконавських і керівних функцій.

У підсумку поза увагою залишилися соціальні проблеми: зростала кількість людей із незахищеною формою зайнятості, посилювалася нерівність, а традиційна класова структура індустріального суспільства поступилася місцем чомусь більш складному, але від того не менш класовому. Врешті-решт диктат ринкового фундаменталізму породив таку світову тенденцію, яку зовсім не передбачали ні неоліберали, ані політичні лідери, що втілювали цю політику в життя. Мільйони людей втратили стабільну зайнятість, фіксований робочий день і можливість кар'єрного зростання, право вступати у профспілки й укладати колективний договір.

Все це закономірно поставило на порядок денний необхідність проаналізувати супутні проблеми, кількість яких зростає. Що, наприклад, станеться, коли гнучка, але непостійна і нестабільна система трудової зайнятості перетвориться на норму й поступово витіснить собою стабільність восьмигодинного робочого дня й п'ятиденного робочого тижня? Зрозуміло, що одним із результатів такої гнучкості стане посилення прав працедавця, зацікавленого і в переході на короткострокові трудові контракти, і в зниженні оплати праці й рівня соціального страхування за умов зростання конкуренції працівників. До того ж найманого працівника ця перспектива пригнічує, особливо усвідомлення, що трудові відносини можуть бути розірвані з ним будь-коли.

Є також і така небезпека як феномен «надлишкової освіти» (overeducation), за якої рівень безробіття серед освіченої молоді зачіпає майже кожного четвертого. Водночас спостерігається закономірність – обернена залежність між освітнім рівнем та легкістю працевлаштування. Низький технологічний рівень підприємств не потребує працівників високої кваліфікації. А тим часом випускник університету виходить на ринок праці з певними амбіціями щодо свого подальшого кар'єрного зростання. Хоча є і така тенденція – особистісні амбіції нинішніх випускників часто-густо не забезпечені належними професійними якостями, а їхні ціннісні орієнтації через низький рівень викладання гуманітарних

дисциплін виявляються не чіткими. Ці чинники й підштовхують молодь (хоч і з різних причин) в групу нестабільного прекаріату – соціальне середовище радикальних рухів [10].

Драматизм ситуації, вважає Г. Стендінг, полягає в тому, що за умов очевидної радикалізації протестного руху в світі, можливо, вперше в новітній історії часів індустріального і постіндустріального виробництва «більшість лівих не має жодного адекватного моменту порядку денного. Відбувається це тому, що був забутий один із базових принципів. У основі всіх прогресивних політичних рухів завжди лежали гнів, злидні й сподівання великих класів, що набирають розвитку. Сьогодні таким класом є прекаріат» [11].

Прекаріат перебуває у фазі свого становлення. Донедавна представників прекаріату можна було зустріти хіба що на першотравневих демонстраціях або ж часто-густо на невміло організованих акціях протесту, що закінчувалися вуличними погромами. Та ситуація швидко змінюється – взяти хоча б події останніх десятиліть в Іспанії чи Греції або повстання вибитого з усталених норм життя прекаріату на Близькому Сході. Хоч би хто і що казав, але без активних дій ніяких суспільних змін не буває. Досить згадати, що «держави загального добробуту» постали за умов так би мовити соціалістичної альтернативи та з'явилися не самі собою, а лише після того, коли мобілізований шляхом колективних дій робітничий клас висунув вимоги щодо створення відповідного порядку денного й належних суспільних інститутів. Біда лише в тому, що нинішній прекаріат ще тільки намагається визначитися, у чому, власне, полягають його вимоги.

Прекаріат – це ще й постійно зростаюча армія «непрацевдатних» мігрантів в усьому світі, на яких часто накладено тавро «злочинців» і «насильників». А загалом усі вони, на відміну від повноцінних громадян, є просто «жителі», чие коло соціальних, культурних, політичних і економічних прав значно обмежене. Такі різкі оцінки Г. Стендінга не завжди й не всіма сприймаються як адекватні викликам часу. У лівому таборі європейських політичних сил відбувається полеміка щодо того, чи є прекаріат насправді класом у його марксистському розумінні, і чи є він справді таким небезпечним, як його зображає Г. Стендінг.

Судячи з усього, виклик часу сучасній суспільно-політичній системі кинуто. Але проблема полягає в тому, чи знайдуться у світі соціальні носії, здатні на адекватну відповідь, що консолідувала б суспільство та знизила ступінь антагонізму між працею і капіталом. Якщо це не зроблять центристські сили, то ситуацією скористаються радикали – і ліві, і праві.

Зазначені процеси свідчать, що світ сьогодні зіштовхнувся із проблемою «зайвих людей», зокрема й у формі прекаріату. Щоправда, в розвинутих країнах світу з цією проблемою поки що допомагають впоратися потужні державні соціальні програми. Заходу в подальшому цієї проблеми не

уникнути, оскільки ситуація буде лише загострюватися із майже повною заміною людини машинами. Й не лише на індустріальних конвеєрах, а й в офісному світі. А це підважить основи нинішньої світ-системи капіталізму, бо більшість людей у світі втратять достатній рівень засобів для споживання в нинішніх обсягах.

Лідери провідних держав, видатні науковці та експерти ведуть пошук альтернативи. В пошуках знаходяться і політичні партії усталеного спектру та нові політичні рухи, зокрема і європейських країн. Європейський Союз переймається пошуком власної ідентичності в сучасному глобалізованому світі. Адже виклики національній та європейській ідентичності тривожать європейців. То ж вони шукають на них відповіді у контексті «третього шляху». Але це вже окрема тема.

Тож сподіваємось, що для нашої країни українська ідентичність має насамперед орієнтуватися на соціальну взаємовідповідальність громадянського суспільства і держави, забезпечення між ними активного діалогу з ключових соціальних проблем. Надто важливими постають і форми, і принципи участі у спільних соціальних проектах, коли обидві сторони будуть дотримуватися позиції захисту національних інтересів. Лише за таких умов ідентичність буде у притаманній їй ролі самовизначення українців, які прагнуть утвердження справедливості, соціальної солідарності й упевненості в майбутньому, не опускаючись до проявів радикалізму та екстремізму, який несе у собі феномен прекаріату.

1. Мануков С. 4-я промышленная революции в Давосе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsiya/>
2. Мануков С. В Давосе объявлено о Четвертой промышленной революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsiya>
3. Громова Т. Сможет ли мир пережить четвертую промышленную революцию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/future/goryachaya-tema-davosa-smozhet-li-mir-perezhit-chetvertuyu-promyshlennuyu-21012016152500>
4. Давос: мир накануне четвертой промышленной революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.turonews.com/2016/01/20/fourth-industrial-revolution-tsunami-warning-in-davos/>
5. Фукуяма Ф. Будущее истории: сможет ли либеральная демократия пережить упадок среднего класса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs/ru/print/number/Budushee-istorii-15456>
6. Фукуяма Ф. Будущее истории: сможет ли либеральная демократия пережить упадок среднего класса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs/ru/print/number/Budushee-istorii-15456>
7. Стэндинг Г. Прекариат – опасный класс [фрагменты книги] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://left.by/archives/4414>
8. Мармер Э. Что такое прекариат [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://neuezeiten.rusverlag.de/2009/07/24/chto-takoe-prekariat>
9. Стэндинг Г. Тревога прекариата [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/comments/2014/12/24_a_6358273.shtml
10. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты // Гуманитарные научные исследования. – 2015. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://human.snauka.ru/2015/01/9491>
11. Стэндинг Г. Прекариат – опасный класс [фрагменты книги] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://left.by/archives/4414>

Vasyl TKACHENKO,
Doctor of History, Professor,
Corresponding Member of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
Merited Figure of Science and Technology of Ukraine,
Ambassador for Peace

THE PRECARIAT: THE PHENOMENON OF SOCIO-POLITICAL RADICALISM

Abstract. The article deals with the reasons for the emergence of the precariat as the phenomenon of socio-political radicalism. The commercialization of public institutions and mechanisms of the global capitalist market and the relocation of a number of production cycles to countries with cheap labour has led to the consumption in the industrialized countries of North America and Europe exceeding their incomes. This abuse has resulted in the violation of the market equilibrium principle: The pole of economic life has shifted from the production sector to the financial, with bankers and brokers starting to assert their real power. Social inequality among the world's population has increased rapidly, and a significant number of people have found themselves in the debt pit. All these has affected the formation of the social fabric of post-industrial society. The problem of social inequality, which has reached a remarkable magnitude in today's globalized world, will inevitably require an appropriate solution.

The author entertains the hope that Ukrainian identity will focus on the social responsibility of civil society and state, ensuring an active dialogue between them on key social problems, on the form and principles of participation in joint social projects, having due regard to the protection of national interests. Only under such conditions will identity act its inherent part of self-determination of Ukrainians, who seek to establish justice, social solidarity and confidence in the future, without sinking to outpouring of radicalism and extremism.

Keywords: precariat, social inequality, commercialization, production sphere, financial sector, capitalist market.